

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ
імені М.Т. РИЛЬСЬКОГО

На правах рукопису

ПОБОЖІЙ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ
СТАНОВЛЕННЯ
Й РОЗВИТОК МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(1805 – 1920 рр.)

17.00.04- образотворче мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата мистецтвознавства

КИЇВ 1993

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ
імені М.Т. РИЛЬСЬКОГО

На правах рукопису

ПОБОЖІЙ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ
СТАНОВЛЕННЯ
Й РОЗВИТОК МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(1805 – 1920 рр.)

17.00.04- образотворче мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата мистецтвознавства

КИЇВ 1993

Робота виконана в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського АН України

Науковий керівник –

Кандидат мистецтвознавства О. К. Федорук

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства П. О. Білецький

кандидат мистецтвознавства Н. І. Велігоцька

Провідна установа –

Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва

Захист відбудеться «__» _____ 1993 року о «__» годині на засіданні спеціалізованої ради (Д. 016.36.01) по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора наук в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського АН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, IV поверх, кінозал).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського АН України.

Автореферат розісланий «__» _____ 1993 року

Учений секретар

спеціалізованої ради кандидат філологічних наук
О. Микитенко

1. Загальна характеристика. Актуальність теми. Настійною потребою сьогодення є вивчення історії українського мистецтвознавства від доби Середньовіччя до нашого часу. І проходити воно повинно у двох напрямках. По-перше, це монографічне вивчення творчості окремих мистецтвознавців, а по-друге – виявлення центрів, де розвивалася наука про мистецтво. В подальшому це дасть змогу створити повну картину розвитку науки про мистецтво в Україні, а також увійде складовою частиною до майбутньої синтетичної історії українського мистецтва. Такими мистецтвознавчими осередками в Україні були університети і музеї. В них концентрувалося коло фахівців-мистецтвознавців, що своїми теоретичними дослідженнями та практичними заходами у галузі музейної праці визначали основні напрями розвитку науки про мистецтво.

Харківський університет, відкритий 1805 року, був другим після Києво-Могилянської академії вищим учбовим закладом подібного типу на Лівобережній Україні. Протягом ХІХ століття в університеті йшов безперервний процес розвитку мистецтвознавства, становлення якого припадає на 80-90-ті роки, а розквіт – на початок ХХ століття. Викладання теорії та історії мистецтв, естетики разом з музеєм красних мистецтв і старовини при університеті і склали дві головні рушійні сили у загальному процесі розвитку науки про мистецтво в Харківському університеті. Третім фактором у цьому процесі треба вважати науково-дослідну працю в галузі мистецтвознавства, що проводилася вченими та студентами і отримала втілення у друкованих працях, доповідях на засіданнях вчених товариств.

Розкриття та аналіз цих трьох факторів, які були визначальними у становленні та розвитку мистецтвознавства в університеті, важливі для розуміння складного процесу зародження та функціонування науки про мистецтво в Харківському університеті. Цим і визначається актуальність теми дисертації. Вибраний комплексний підхід до вивчення процесу становлення й розвитку мистецтвознавства в цьому вищому учбовому

закладі, що поєднує аналіз практичних дій, пов'язаних з комплектуванням колекції університетського музею та подальшою її каталогізацією і теоретичного доробку університетських вчених – надає темі дисертації значущості.

Мета роботи – дослідити історію мистецтвознавства в Харківському університеті з часів його заснування (1805 р.) до реорганізації університету (1920 р.) та визначити її значення для розвитку українського мистецтвознавства. Для досягнення цієї мети були поставлені та вирішувалися такі завдання:

- 1) визначення основних тенденцій у становленні та розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті;
- 2) простеження шляхів становлення університетського музею красних мистецтв та старовини;
- 3) визначення ролі Харківського історико-філологічного товариства у процесі становлення мистецтвознавства;
- 4) аналіз праць університетських вчених у галузі мистецтвознавства;
- 5) виявлення взаємовідношення розвитку мистецтвознавства з іншими гуманітарними науками;
- 6) систематизація та введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, що можуть заповнити прогалину в історії українського мистецтвознавства;
- 7) звернення увага до забутих мистецтвознавчих праць вчених Харківського університету, що до нашого часу не втратили свого значення.

Дослідження здійснювалося на базі дореволюційних видань по історії Харківського університету, мистецтвознавчих праць вчених університету, архівних та мемуарних матеріалів. Джерелознавча база дослідження

спиралась на наступні видання: Збірник Харківського історико-філологічного товариства, Записки Харківського імператорського університету, Вісник історико-філологічного товариства, Візантійський временник, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України та архіву Харківського університету. Враховуючи історичний аспект дослідження, автор дотримувався історико-хронологічної послідовності у відповідності з поставленими у кожному розділі завданнями.

Наукова новизна. Дослідження становлення та розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті в історичному, мистецтвознавчому та культурологічному аспектах проведено вперше. До наукового обігу введені не тільки нові імена вчених, які зробили свій внесок у розвиток науки про мистецтво (В. І. Веретенников, О. М. Деревецький, Д. І. Каченовський, О. І. Успенський, Г. С. Чириков) , але й маловідомі до цього часу праці з мистецтвознавства (покажчики та каталоги музею красних мистецтв та старовини, статті у збірниках, журналах і газетах). Новизна дисертації полягає не стільки в тому, щоб проаналізувати кожний факт стосовно мистецтвознавства в Харківському університеті, хоча і це дуже важлива, але, передусім, – у простеженні всього процесу розвитку цієї науки у даному вищому учбовому закладі. На основі історичного та теоретичного осмислення відомого матеріалу вперше подається цілісна картина функціонування науки про мистецтво в Харківському університеті в ХІХ – початку ХХ століття.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що матеріал, покладений в її основу, збагатить не тільки історію українського мистецтвознавства, але й може бути використаний у працях мистецтвознавців, істориків, музейних працівників, краєзнавців; при укладанні історії Харківського університету, різноманітних енциклопедичних видань. Матеріали роботи можуть використовуватися як при написанні

історії українського мистецтвознавства, так і окремих монографій про мистецтвознавців.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася і була рекомендована до захисту відділом образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського АН України. По темі дисертації автором були зроблені доповіді на наукових конференціях: до 110-річчя від дня народження академіка Ф. І. Шміта (м. Харків, 1987); «Реставрація, консервація та атрибуція пам'яток мистецтва на Україні» (м. Кам'янець-Подільський, 1989) ; «С. А. Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII-XIX століть» (м. Лебедин, 1989); «Мистецтво і народна творчість кінця XX століття» (м. Київ, 1990); «Художнє життя Харкова першої третини XX століття» (м. Харків, 1993). Прочитані доповіді на наукових семінарах: «Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини» (м. Полтава, 1990) ; «Українська культура 20-х років: національне відродження» (м. Ворзель, 1990); на літературно-мистецьких вечорах Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Структура роботи обумовлена специфікою розглядуваних нами питань. Дисертація складається з вступу, двох розділів, заключення, списку використаної літератури та архівних матеріалів.

I. I. Зміст роботи.

У вступі обґрунтована наукова новизна та актуальність теми, визначено мету, завдання дослідження; розглядається ступінь розробленості теми, подається історіографічний аналіз літератури, присвяченій тим аспектам, що нас цікавлять.

В дореволюційний час деякі відомості про мистецтвознавців Харківського університету вміщено у працях вчених цього університету: Багалія Д. І. «Нарис історії Харківського університету» (Х., 1893-98), Халанського М. Г. та Багалія Д. І. «Історико-філологічний факультет

Харківського університету за перші 100 років свого існування (1805-1905)» (Х., 1908). Синтетичний характер першої праці та енциклопедичний другої, обумовили стисле викладення відомостей. Глибиною аналізу відрізняються дослідження харківських вчених, які працювали в університеті в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: М. Ф. Сумцова, Є. К. Редіна, І. О. Бродовича стосовно окремих аспектів розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті. Значне місце у їх працях приділено внеску академічного університетського мистецтвознавства в історію світової науки про мистецтво. У 60-80-і роки увагу російських дослідників А. В. Банк, М. С. Кагана, К. Кулаєва, В. М. Прокоф'єва, Н. І. Ушакової привертає творчість Ф. І. Шміта – одного з яскравих представників харківського університетського мистецтвознавства. В дослідженнях цих вчених аналізуються не тільки праці Ф. І. Шміта з візантійського мистецтва, але й вперше розглядається теоретична спадщина вченого.

Проблемна стаття калузького мистецтвознавця В. Г. Пуцка підіймає актуальні питання стосовно стану вивчення української культурної спадщини у світлі праць Ф. І. Шміта. Певну увагу університетському мистецтвознавству приділяє харківська дослідниця А. С. Півненко, досліджуючи художнє життя Харкова кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Окремих аспектів творчості Є. К. Редіна у контексті розвитку російського та українського мистецтвознавства тієї доби торкалися у своїх працях Г. І. Вздорнов і І. Л. Кизласова, а І. М. Удріс – у дисертації, присвяченій проблемам становлення і розвитку українського мистецтвознавства останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. У монографії київського вченого В. А. Афанасьєва про життя і творчість Ф. І. Шміта чимало місця відведено розгляду праць Ф. І. Шміта, що були ним написані під час праці в Харківському університеті.

Надаючи певної уваги окремим представникам університетського мистецтвознавства, автори згаданих праць менше зверталися до проблеми

становлення й розвитку університетського академічного мистецтвознавства, майже зовсім не визначаючи проблеми еволюції науки про мистецтво у цьому вищому навчальному закладі та її значення і місце у загальному процесі розвитку українського мистецтвознавства.

У першому розділі – «Проблеми становлення мистецтвознавства в Харківському університеті» розглядаються проблеми становлення музею красних мистецтв та старовини, простежується процес викладання теорії та історії мистецтва, діяльність Харківського історико-філологічного товариства при університеті та його значення у розвитку університетського академічного мистецтвознавства. Головну увагу дисертант приділив взаємовпливу цих трьох факторів, що обумовили розвиток науки про мистецтво в університеті.

Одним з центрів мистецтвознавчої науки в Україні протягом XIX – початку XX століть був Харківський університет. Університети стали тими важливими центрами, де склалися основні напрями науки про мистецтво, проводилося систематичне навчання студентів з теорії та історії мистецтва і проходило формування мистецтвознавчих шкіл. І Харківський університет в цьому плані не був винятком. За ідеєю одного із засновників – В. Н. Каразіна Харківський університет повинен був стати універсальним вищим навчальним закладом, де, поряд з гуманітарними і точними науками, викладалися б малярство, історія образотворчого мистецтва та архітектури. Доцільність такого поєднання показала діяльність так званої «Попівської Академії», яка до утворення університету на Слобожанщині виконувала власне функції цього вищого навчального закладу.

Вже за рік до відкриття у Харкові університету була придбана колекція гравюр академіка Ф. Аделунга, що довгий час правили за наочний посібник для класів малювання та малярства при університеті. Колекція склала основу музею красних мистецтв та старовини, який за новим статутом 1835 року набував значення обов'язкової установи при університетах. Різноманітні колекції за видами, жанрами і техніками образотворчого мистецтва

вихованців Харківського університету І. Є. Бецького та А. М. Алферова, подаровані ними до музею, зробили зібрання музею одним з найкращих у ті часи. Склад цих збірок, а також каталогів-показчиків колекції музею проаналізований дисертантом.

Великий обсяг творів образотворчого мистецтва викликав появу каталогів-показчиків. Перший каталог музейної колекції включав опис 170 картин, подарованих І. Є. Бецьким рідному учбовому закладу. Каталогізація музейної колекції свідчить і про те, як з кожним випуском ускладнювалися завдання, що їх ставили перед собою укладачі (Д. І. Каченовський, Г. С. Чириков, М. І. Чорноволот. Від простого переліку творів у першому показчику до оцінки цілих мистецьких шків в останньому каталозі – так виглядає картина еволюції поглядів науковців університету щодо науково-дослідної роботи в галузі мистецтвознавства. З музеєм красних мистецтв та старовини пов'язана наукова праця вчених університету на посаді завідуючих музеєм та його охоронців (О. І. Білецький, Д. П. Гордєєв, Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, С. А. Таранушенко, Ф. І. Шміт).

Розвиток мистецтвознавства в Харківському університеті стимулювало також викладання теорії та історії мистецтва і естетики. Так само, як і в Київському та Новоросійському університетах, довгий час кафедра теорії та історії мистецтва залишалася вільною і тільки з появою в університеті Є. К. Редіна можна говорити про систематичне викладання мистецтвознавства.

Водночас, у дисертації розглядаються першопочатки викладання, від років заснування Харківського університету, – коли серед дисциплін фігурували та звані «мистецтва»: малювання, музика, фехтування, танці. Запровадження нових дисциплін, утворення нових факультетів і кафедр, поруч з наявним музеєм красних мистецтв та старовини, покликали до життя різноманітні спецкурси, де приділялася увага мистецтвознавчим питанням. Аналіз спецкурсів дозволив осмислити місце доробку О. М. Деревецького, О. І. Кирпичникова, О. О. Потєбні у тогочасній мистецтвознавчій науці.

Наприклад, у О. І. Кирпичникова деякі курси в його викладі ілюстрували засади наукового мислення вченого. Одним з перших він звернув увагу впливу Візантії на розвиток давньоруського мистецтва.

З приходом до університету Є. К. Редіна починається систематичне викладання теорії та історії мистецтва. Аналіз курсів, які читав Є. К. Редін в університеті, дозволяє зробити висновок про стійкий інтерес вченого до історії мистецтва Давнього Сходу, давньохристиянського та візантійського. Водночас він почав знайомити студентів і з українським мистецтвом. Є. К. Редін не тільки почав систематично викладати історію всесвітнього образотворчого мистецтва, але й сприяв вихованню науковців, які своєю працею продовжили процес розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті (О. І. Білецький, В. І. Веретенніков, О. І. Успенський).

Одним з видів науково-дослідної роботи в університеті було написання конкурсних творів на, так звані, «медальні» теми. В їх розробці брали участь студенти різних факультетів. В тематиці творів помітною було перевага тем з давньої історії та міфології. З появою в університеті Є. К. Редіна починають розроблятися також і теми з історії мистецтва. Починаючи з 1908 року, в «Записках імператорського Харківського університету» майже регулярно вміщуються відгуки про ці твори. Подібна тенденція свідчила про зростаючий інтерес викладачів та студентів до мистецтвознавства. Відгуки Ф. І. Шміта на твори Д. П. Гордєєва, С. А. Таранушенка вже самі по собі є своєрідними програмами по вивченню візантійського та українського мистецтва. Окрім «медальних» тем, засновується також премія імені Є. К. Редіна з теорії та історії мистецтва, що було вагомим фактором стимулювання розвитку мистецтвознавства у університеті.

Розглядаючи проблеми становлення мистецтвознавства, відзначаємо вагомий внесок у цей процес історико-філологічного товариства при університеті. Його діяльність була пов'язана насамперед з піднесенням громадського життя в Україні. Усвідомлення національної самобутності

українського народу в другій половині XIX ст. викликало до життя низку громадських організацій; звернення до історичного минулого України; переосмислення природи та відтворення на полотнах художників національних пейзажів; створення нового українського стилю в архітектурі тощо.

Активізації мистецького життя в провінції сприяли подвижницька діяльність місцевих аматорів мистецтва, організація виставок, а також проведення у багатьох містах України, зокрема в Харкові, пересувних художніх експозицій. В свою чергу це викликало і розвиток мистецької критики, і пошвавлення університетського академічного мистецтвознавства.

Найбільш активно і національносвідомо займався мистецькою критикою професор Харківського університету М. Ф. Сумцов, який у подальшому виступив ініціатором створення Українського літературно-художньо-етнографічного товариства імені Квітки-Основ'яненка (існувало з 1912 по 1918 рр.), та брав активну участь у роботі Харківського історико-філологічного товариства. Виникнення цих двох інституцій, за визначенням М. Ф. Сумцова, співпало з пошвавленням провінційної історіографії, з прагненням до вивчення української давнини.

Мета Харківського історико-філологічного товариства полягала в тому, щоб своєю діяльністю сприяти розповсюдженню історичних та філологічних знань, поліпшенню охорони пам'яток духовної та матеріальної культури. Найбільш поширеними формами підсумків науково-дослідної роботи були реферати, які зачитувалися на засіданнях. Аналіз тематики, зроблений у дисертаціях, свідчить про те, що з самого початку діяльність товариства набула яскраво виявленої фольклорно-етнографічної спрямованості. Збирання народних пісень краю, переказів, творів декоративного мистецтва, привело багатьох членів товариства до вивчення та поширення знань, пов'язаних з проблематикою культури слов'янських народів у всіх її виявах.

Для більшої частини членів історико-філологічного товариства було притаманне тяжіння до універсальності, активне залучання знань суміжних наук. У різні роки до його складу входили мовознавець О. О. Потебня, історики Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, Д. І. Яворницький, літературознавці О. І. Кирпичников, М. Ф. Сумцов, мистецтвознавці Є. К. Редін, Ф. І. Шміт. З 1886 р. почали систематично виходити «Збірник історико-філологічного товариства», а з 1911 р. – «Вісник історико-філологічного товариства», на сторінках яких з'явилися мистецтвознавчі праці. Якщо в перші роки в темах рефератів та опублікованих творах спостерігалися тяжіння до досліджень на історичну та філологічну тематику, то з приходом Є. К. Редіна в університеті з'являється більше робіт з історії мистецтва. Цей процес був пов'язаний з систематичним викладанням історії і теорії образотворчого мистецтва, та активним функціонуванням музею красних мистецтв та старовини.

У мистецтвознавчих працях членів товариства помітним був інтерес до українського мистецтва, що пояснювалося змінами у політичному та культурному житті України наприкінці ХІХ століття.

В дисертації висвітлено роль та значення ХІІ археологічного з'їзду у процес становлення науки про мистецтво в університеті. Завдяки зусиллям багатьох членів історико-філологічного товариства у Харкові в 1902 р. успішно пройшов черговий археологічний з'їзд, який став ще одним стимулом до подальшого розвитку українського мистецтвознавства. На з'їзді особливу увагу було приділено пам'яткам мистецтва Слобожанщини. До цього часу в Харкові увага до питань археології та мистецтва регіону мала епізодичний характер. Лише поступово від «великого накопичення фактів», що мало місце у другій половині ХІХ ст., відбувається переосмислення окремих явищ мистецького життя і конкретних пам'яток мистецтва. Ця тенденція знаходить відображення у працях Є. К. Редіна, де помітне бажання автора розібратися не тільки в стилістиці мистецьких творів, але й у їх причетності до української національної культури.

У другому розділі «Теорія й історія мистецтва в працях університетських вчених» аналізуються основні положення мистецтвознавчих праць вчених Харківського університету, значення цих праць у галузі розвитку науки про мистецтво.

Складний процес становлення та розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті завершується наприкінці XIX – на початку XX століття формуванням мистецтвознавчої школи. Найбільш вагомий внесок у її створення зробили дослідження О. І. Кирпичникова, Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова, Ф. І. Шміта. В їх працях знайшли відображення риси, що притаманні для мистецтвознавчої школи Харківського університету.

Перші спроби розробки теорії образотворчого мистецтва належали І. Я. Кронебергу. Головною засадою естетичних поглядів вченого було поняття історизму, а також розподілення власне естетики і теорії красних мистецтв. Гостро критикуючи класицистичну теорію наслідування природі, виступав проти розуміння мистецтва як достовірного копіювання дійсності. В дисертації визначається поодинокість пошуків вченого у галузі теорії мистецтва серед основних мистецтвознавчих зацікавлень університетських дослідників.

Проблема вивчення західноєвропейського мистецтва в українському мистецтвознавстві пов'язуються нами передусім з дослідженням вченими Харківського університету історії італійського мистецтва епохи Відродження. Активно займався вивченням цього періоду історії мистецтва Д. І. Каченовський. Його перу належить декілька фундаментальних досліджень про італійське мистецтво. І найголовніше з них – про флорентійських майстрів живопису та скульптури від часів Данте до середини XV століття. Творчий метод Д. І. Каченовського базується на поєднанні історичного та естетичного сприйняття, залишаючи осторонь стилістичний аналіз пам'яток мистецтва.

У контексті формування мистецтвознавчої школи в університеті розглядається творчий доробок спеціаліста з історії загальної літератури Харківського університету О. І. Кирпичникова, формування наукових інтересів якого відбувалося під впливом ідей Ф. І. Буслаєва. Займаючись вивченням історії мистецтва, О. І. Кирпичников розглядав її у паралелях з розвитком літератури. У явищах літератури і мистецтва шукав взаємозв'язки та впливи, намагаючись простежити їх в культурологічному контексті. Постійна увага вченого до християнської археології близька до кола його праць з середньовічної літератури. Але образотворче мистецтво існувало для О. І. Кирпичникова як історичний матеріал, що підкріплював його філологічні концепції. Головною метою своїх досліджень він вважав створення універсальної праці про життя Богородиці у пам'ятках народної словесності і в творах образотворчого мистецтва. Ця праця повинна була, на думку О. І. Кирпичникова, поставити цілий комплекс проблем стосовно загальних теоретичних питань про взаємодію поезії та мистецтва і спеціальних, (більш вузьких) завдань, з яких вирізняється ідея автора – показати безпосередньо через іконопис вплив апокрифів про Богородицю на національну епічну поезію, вияснити деякі питання християнської археології та словесності, що мають зв'язок з культом Богородиці. Незважаючи на суперечність суджень про мистецтвознавчий доробок О. І. Кирпичникова, очевидна його заслуга у питаннях про співвідношення образотворчого мистецтва і літератури, що може знайти застосування при написанні синтетичної історії українського мистецтва. Об'єктом досліджень О. І. Кирпичникова були переважно питання середньовічного та давньоруського мистецтва, що відповідало загальній спрямованості тенденціям розвитку мистецтвознавства в університеті. В дисертації відзначається вплив ідей О. І. Кирпичникова на погляди Є. К. Редіна, який став спадкоємцем багатьох творчих починань свого вчителя по Новоросійському університету.

Одним з тих вчених, хто сприяв становленню та розвитку візантиністики в Україні, був Є. К. Редін. Учень і послідовник Н. П. Кондакова, він не

належав до вчених, які тяжують до широких узагальнень; в своїх працях дотримувався точного методу дослідження: факт у нього завжди на першому місці. Розпочавши заняття з історії мистецтва від керівництвом Н. П. Кондакова в Новоросійському університеті, він продовжував заняття у нього вже в Петербурзі. Після подорожі по Італії і вивчення там пам'яток візантійського мистецтва, він пише дослідження «Мозаїки равенських церков» (Спб., 1896), де численними фактами доводить ідею зв'язку Равенни зі Сходом, Візантією; робить висновок про належність равенських мозаїк початкового періоду (до VI ст.) і періоду процвітання (з VI ст.) до візантійського мистецтва на ґрунті Італії, з деяким впливом західних взірців так званої «римської» школи. Таким чином Є. К. Редін на конкретному матеріалі показав співіснування двох напрямів середньовічного мистецтва, що перетнулися в Равенні: візантійського та західного. Ґрунтовність дослідження здобула високу оцінку у наукових колах того часу, а висновки не втратили своєї актуальності і на сьогодні, хоча і зазнали певних коректив з боку, наприклад, В. М. Лазарева.

Історія візантійського мистецтва залишилася провідною темою наукових зацікавлень у Є. К. Редіна і після того, як він почав викладати у Харківському університеті. В 1902 р. в одній з невеликих праць, присвяченій XII археологічному з'їзду, він дає визначення візантійському мистецтву, яке, на його думку, є відродженням давньогрецького мистецтва, маючи на увазі звернення візантійського мистецтва до досвіду античних майстрів. Про увагу до візантійського мистецтва свідчать численні публікації вченого у «Візантійському временніку» та археологічних часописах. В дисертації розглянуто візантінознавчі штудії Є. К. Редіна, аналіз яких показав прискіпливу увагу харківського професора до проблем атрибуції здебільшого маловідомих пам'яток мистецтва (диптих Ечміадзінської бібліотеки, давньохристиянська піксіда з Болонського музею, трикліній базилики Урса в Равенні). Звертається він і до знаних пам'яток давньохристиянського та візантійського мистецтва, яким є крісло єпископа Максиміана з Равенни,

прикрашене пластинками з слонової кістки з зображенням святих. Введення нових пам'яток до наукового обігу – ось завдання, яке ставив вчений в цих дослідженнях. Метод Є. К. Редіна спирається перш за все на ретельний аналіз іконографічних особливостей твору, зміна яких дає йому можливість робити зауваження щодо стилістики, або висувати нове датування.

Теорія Н. П. Кондакова щодо впливів та запозичень у мистецтві, була розвинута в подальшому Є. К. Редіним на прикладі впливу еллінізованого Сходу на равеннські пам'ятки. Не зважаючи на відносно невелику кількість проаналізованих пам'яток, йому вдалося показати на конкретних прикладах елементи впливу Сирії на давньохристиянське мистецтво. У програмній, на наш погляд, праці щодо цього питання «Сирійські рукописи з мініатюрами Паризької національної бібліотеки і Британського музею» (М., 1896), він на прикладі вірування, архітектурних споруд, мозаїк, творів декоративного мистецтва, рукописів з мініатюрами проводить думка щодо вирішальної ролі Сирії в процесі розвитку давньохристиянського мистецтва. Більше того, саме у Сирії він вбачає те джерело, звідки взяло початок візантійське мистецтво, форми якого звідки стали переходити на Захід. Найбільше значення Сирії для початкової історії візантійського мистецтва, на погляд Є. К. Редіна, виявляється в рукописах, прикрашених мініатюрами. Тому частина друкованих праць вченого торкалася історії візантійської мініатюри. Як і в попередніх дослідженнях, Є. К. Редін залучає поряд з відомими пам'ятками (мініатюри пурпурного кодексу Мюнхенської бібліотеки) і зовсім не досліджені. До таких відноситься група рукописів з візантійськими мініатюрами обстежена та вивчена Є. К. Редіним у бібліотеках Венеції, Милану та Флоренції. Новизна цих досліджень полягає насамперед в тому, що вчений подає детальний опис цих рукописів, які пройшли повз увагу Н. П. Кондакова у його відомій «Історії візантійського мистецтва й іконографії за мініатюрами грецьких рукописів» (Одеса, 1876). Зосереджуючи увагу на іконографічних типах, їх еволюції, він лише побіжно торкається стилістичного аналізу.

Наукові зацікавлення Є. К. Редіна відбилися і в його викладацькій діяльності в Харківському університеті, де він з особливим зацікавленням читав історію візантійської мініатюри та мозаїки. Своє захоплення він передає студентам, серед яких був і філолог О. І. Білецький. Пам'яті Є. К. Редіна і була присвячена його доповідь прочитана 12 квітня 1909 р. на засіданні історико-філологічного товариства. Надрукований з часом виступ О. І. Білецького «Є. К. Редін як історик візантійського мистецтва» (Х., 1910) викликає подвійний інтерес. По-перше, аналізом творчості Є. К. Редіна і, по-друге, унаявлює погляди О. І. Білецького-філолога в галузі мистецтвознавства, де він показує не тільки власну обізнаність, але й особисте ставлення до візантійського мистецтва. О. І. Білецький відзначає також, що і Н. П. Кондаков, і Д. В. Айналов зверталися до равеннських мозаїк лише для їх порівняння з іншими пам'ятками в той час, як Є. К. Редін зробив їх самостійним об'єктом досліджень.

Питання вивчення візантійського мистецтва у Є. К. Редіна перепліталися з дослідженням проблем давньоукраїнського мистецтва. Як і Н. П. Кондаков, Є. К. Редін вбачав кінцевий результат вивчення візантійської археології у дослідженні давньоруського та давньоукраїнського мистецтва. Праці Є. К. Редіна та інших представників університетського мистецтвознавства підтвердили ці положення. Даний аспект проблеми зайшов втілення і в останній праці Є. К. Редіна «Християнська топографія Козьми Індікоплова за грецькими та російськими списками» (М., 1916), де він знову повертається до творчого доробку Ф. І. Буслаєва та Н. П. Кондакова. Як і вони, Є. К. Редін розглядає ілюстрований рукопис як цілісний організм, культурну пам'ятку епохи. Вивчення рукопису за методикою Н. П. Кондакова дозволило харківському вченому створити фундаментальну працю, але, на відміну від російського вченого, який заснував метод тільки до пам'яток візантійського мистецтва, український дослідник вважав за можливе використання його і до пам'яток українського мистецтва.

Особлива увага в дисертації звертається на причини, що спонукали Є. К. Редіна спрямувати свої наукові інтереси до вивчення українського мистецтва. Вони вбачаються дисертантом передусім у процесах піднесення інтересу в Україні до національної історії та культури, а головне – у проведенні XII з'їзду в Харкові. Підготовка до з'їзду спричинила появу низки праць вченого українознавчої тематики. Складаючи каталог до відділу церковної старовини виставки з'їзду, він зробив реєстр невідомих науці творів декоративного та образотворчого мистецтва, що побутували на Слобожанщині. А обстеження церков Харкова надало змоги не тільки вирішити проблему щодо обліку найбільш цінних творів, але й допомогло йому виявити оригінальні твори українських майстрів. Аналіз цих творів при певній їх систематизації дозволив харківському вченому локалізувати їх місце створення, вказуючи на українське походження, відзначаючи при цьому сильний вплив живопису італійського Відродження на українське малярство. Але, водночас, він відзначав і те, що копіюючи кращі зразки західноєвропейського мистецтва, українські майстри вносили в них місцеві риси і типи. Ці ж ідеї розвинуті Є. К. Редіним у праці «Ікона«Недремане око» (Х., 1902). Встановлюючи дві редакції цього типу ікон, він в одній з них вказує на витоки іконографії у Греції, що потім поширилися в українських пам'ятках, а в другій – звертає увагу на іконографію цього мотиву в українських іконах XVII-XIX ст., позначений рисами впливу західних взірців більш раннього часу (XV-XVI ст.).

Поважне місце в історії розвитку університетського академічного мистецтвознавства займає видатний фахівець у галузі давньої української літератури, етнології та фольклористики М. Ф. Сумцов. Мистецтвознавчі пристрасті зазнали і в нього певної еволюції: від класичного – до українського мистецтва. Серед численної літератури про італійське мистецтво епохи Відродження того часу істотне місце займає книга М. Ф. Сумцова про життя і творчість Леонардо да Вінчі, де автор точно визначає метод оцінки геніального твору майстра – «Тайної вечері». Простежити

ставлення цього твору до попередніх фресок і картин аналогічного сюжету у контексті розвитку італійського мистецтва того часу – ось на думку вченого той шлях, за яким треба йти в осмисленні «Тайної вечері» в історії всесвітнього мистецтва. Не зважаючи на деякі структурні неточності та незрозумілу розстановку акцентів на тих чи інших творах, М. Ф. Сумцов дає глибоку оцінку творчості Леонардо да Вінчі, відзначаючи крайній реалізм італійського митця як теоретика та піднесений гуманний ідеалізм художника-живописця. Наведені дисертантом досі невідомі архівні матеріали стосовно реакції деяких вчених (О. М. Миронов, О. І. Яцимирський, Д. І. Яворницький) на вихід дослідження харківського вченого дозволяють надати більш об'єктивної оцінки книзі М.Ф. Сумцова.

Серед творів М. Ф. Сумцова з питань українського мистецтва відокремлено знаходяться розвідки про Т. Г. Шевченка. Вивчаючи творчість українського поета і художника, він вказує на шлях її подальшого комплексного дослідження, що має поєднувати його поетичний, живописний та графічний доробок. Не втратило актуальності й твердження М.Ф.Сумцова про необхідність фундаментального видання поетичних і малярських творів Т. Г. Шевченка, що здійснюється тільки в наші дні.

У дослідженні «До історії українського іконопису» (Х., 1905) М. Ф. Сумцова, як і Є. К. Редін, відзначає наявність в українському давньому малярстві двох взаємопов'язаних тенденцій: відображення в творах суто національних рис і присутність в них елементів західноєвропейського мистецтва. Дана праця – взірць спорідненості також поглядів М. Ф. Сумцова та О. І. Кирпичникова, яка виявляється в ідеї єдності слова та зображення, словесності та іконопису.

Судження Є. К. Редіна і М. Ф. Сумцова про два напрями у розвитку українського іконопису знайшли відгук в працях О. І. Білецького, зокрема в статті «Відділ церковної старовини на XIV-му археологічному з'їзді в Чернігові» (Х., 1909), де він також накреслив чіткі перспективи стосовно

дослідження впливу Заходу на українське мистецтво та виявлення в ньому самобутніх рис О. І. Білецький підкреслює важливість вивчення ікони, її наукової атрибуції. На думку вченого, датовані ікони є тими віхами, які дають орієнтири дослідникам при вивченні тих чи інших пам'яток мистецтва і культури взагалі. Правильність теоретичних положень О. І. Білецького знайшло підтвердження і сучасному українському мистецтвознавстві при вивченні давнього малярства.

В дисертації відзначено, що погляди представників університетського мистецтвознавства з цього питання розроблялися ними в контексті розвитку українського мистецтвознавства тієї доби. Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, О. І. Білецький, як і київський вчений М. І. Петров, займали рішучу позиці. Щодо самобутності українського малярства XVII-XVIII ст., не відкидаючи при цьому досить сильні впливи західноєвропейського мистецтва.

Подальша активізація мистецтвознавства в Харківському університеті пов'язана з ім'ям Ф. І. Шміта, який починав дослідницьку діяльність з вивчення візантійського мистецтва. Ф. І. Шміта можна вважати послідовником Є. К. Редіна, продовжувачем традицій вивчення візантійського та давньоукраїнського мистецтва в Харківському університеті. Діяльність цих вчених, їх спадкоємність у наукових питаннях призвела до сформування на початку XX століття в Харківському університеті мистецтвознавчої школи.

В дисертації простежується шлях формування Ф. І. Шміта як вченого. Починаючи як медієвіст, він поступово переходить до вивчення пам'яток візантійського мистецтва. Але він не замикається у віднайденому ним колі наукових зацікавлень. Даний факт було відзначено у двох невеликих дослідженнях, офіційних відгуках на наукову діяльність Ф. І. Шміта, що належали перу М. Ф. Сумцова та І. О. Бродовича. аналізуючи праці Ф. І. Шміта про візантійське та болгарське мистецтво, М. Ф. Сумцов відзначає їх головне достоїнство: які б питання мистецтва Ф. І. Шміт не аналізував, він

розглядає їх завжди на конкретному тлі, проводить різноманітні паралелі, виявляє закономірності. Особливо М. Ф. Сумцов підкреслює ту увагу, яку вчений приділяє впливу Сходу на Візантію.

Відгук історика церкви І. О. Бродовича вужчий за тематикою, ніж попередня праця. Автор розглядає візантинознавчі праці Ф. І. Шміта з точки зору іконографії. Як і М. Ф. Сумцов, І. О. Бродович у своєму дослідженні недостатньо уваги приділяє іноземним джерелам з аналогічних питань, від чого страждає об'єктивна повнота оцінка творчості Ф. І. Шміта.

Ф. І. Шміт розробив також оригінальну концепцію походження українського мистецтва. Вона логічно вписувалася в систему поглядів вченого, якому імпонувала теорія взаємовпливів та запозичень не тільки в галузі вивчення візантійського, але й давньоукраїнського мистецтва. Особливо яскраво ці погляди виявилися в його праці «Мистецтво давньої Русі-України» (Х., 1919). Проблематика книги цікава і з точки зору його досліджень візантійського та давньоукраїнського мистецтва, а також показує застосування автором теоретичних розробок щодо конкретних пам'яток. Характеризуючи, наприклад, архітектуру Чернігова, він приходять до висновку про вирішальну роль Кавказу на київські та чернігівські пам'ятки, а спостерігаючи внутрішнє оздоблення Київської Софії Ф. І. Шміт помічає їх відміну від константинопольських храмів. За гіпотезою вченого смальту для київських мозаїк привозили з Абхазії, хоча нові археологічні дослідження показали, що в Печерському монастирі існувала майстерня для виготовлення смальти, через що теорія Ф. І. Шміта зазнала певних коректив.

Серед доробку Ф. І. Шміта вирізняються його теоретичні праці. У першій – «Закони історії. Введення до курсу загальної історії мистецтв» (Х., 1916) автор поставив за мету виявити в еволюції мистецтва повне відображення еволюції людства. Заплутаність деяких положень та незакінченість дослідження не дало змоги досягти поставленої мети. Більш ґрунтовно теоретичні постулати розвинуті Ф. І. Шмітом у другій книзі.

Аналіз цієї праці «Мистецтво – його психологія, його стилістика, його еволюція» (Х., 1919) показує, що Ф. І. Шміт більш чітко систематизував свої погляди, надавши їм досить стрункого вигляду. Розглядаючи теоретичні засади Ф. І. Шміта, дисертант вказує на витoki цих суджень, що знаходяться у працях Дюбо, Віко та Вельфліна. Якщо французький та італійський мислителі надали йому ідею загального плану щодо циклічності історії людства, то швейцарський вчений вказував на історію мистецтва як на найбільш вагомий об'єкт і матеріал, де спостерігаються форми зміни стилів, аналогічні до історичних процесів. Українському вченому вдалося синтезувати всі ці ідеї в заключній редакції 1924 р. Сміливість мистецтвознавця-новатора викликала неоднозначну оцінку в українському та російському мистецтвознавстві. Наведені в дисертації відгуки на теоретичні дослідження Ф. І. Шміта підводять нас до висновку про неспроможність тогочасного мистецтвознавства об'єктивно оцінити сміливу гіпотезу Ф. І. Шміта через тенденцію спрямування теоретичних розробок у загальне рiчище офіційної політики тоталітарної держави.

Разом з тим, відзначаємо, що теоретичні погляди харківського вченого не були ізольованим явищем на початку ХХ ст. Одночасно з концепцією Ф. І. Шміта вже існували оригінальні теорії О. Богомазова, В. Кандинського, К. Малевича, М. Ларіонова. Як і кожна з них, теоретична модель Ф. І. Шміта не була і не є кінцевою щодо пояснення генези тисячолітнього мистецького процесу та віднайдення універсальних засобів художнього твору, які впливають на глядача.

Підсумовуючи творчий доробок Ф. І. Шміта під час його праці в Харківському університеті, дисертант вказує на внесок вченого у розвиток музейної справи у Україні як в теоретичному, так і в практичному плані. Однією з ознак наявності школи в певній галузі науки є процес підготовки кадрів, що продовжують розвиток основних засад, закладених попередніми поколіннями вчених та об'єднаних певними методологічними засадами.

Виховання Ф. І. Шмітом цілої плеяди учнів (Д. П. Гордєєв, О. А. Берладіна, Т. О. Івановська, О. О. Нікольська, С. А. Таранушенко), які продовжували розповсюджувати ідеї вчителя, визначило та підкріпило нашу гіпотезу про існування і розвиток мистецтвознавчої школи в Харківському університеті.

Заключення. Підсумком дослідження є наступні висновки і спостереження. Складний, суперечливий процес становлення та розвитку мистецтвознавства в Харківському університеті вперше розглядається комплексно. У становленні мистецтвознавчої науки в Харківському університеті велике місце займав музей красних мистецтв та старовини, що існував при університеті і був осередком вивчення теорії та історії мистецтва і естетики. Музейна збірка стала першим об'єктом для мистецтвознавчих досліджень. Маючи форму наукових каталогів, вони склали повний реєстр музейної колекції. Розвиток мистецтвознавства, окрім того, стимулював викладення естетики, теорії та історії мистецтва. Крім мистецтвознавців (Є. К. Редіна, Ф. І. Шміта), які систематично читали курси лекцій з цих дисциплін, вагомий внесок зробили також історики і філологи: О. І. Білецький, А. О. Валицький, О. І. Кирпичников, І. Я. Кронеберг, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов. Значну роль у розвитку мистецтвознавства відіграло історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Його діяльність мала вплив на громадське та культурне життя Слобожанщини в кінці XIX – початку XX ст. і на розвиток національної самосвідомості взагалі в Україні. Поступовий перехід до вивчення національного мистецтва не зупинив водночас і увагу дослідників до візантійського мистецтва. Співіснування та доповнення цих двох тенденцій привело до створення фундаментальних мистецтвознавчих творів і стало рушійною силою розвитку в університеті науки про мистецтво. Аналіз мистецтвознавчих праць університетських вчених показує також наявність в них двох основних напрямів: вивчення візантійського, класичного та українського і давньоруського мистецтва. Наявність у працях О. І. Кирпичникова, Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова і Ф. І. Шміта порівняльно-історичного методу

дослідження дозволило зробити висновок не тільки про спадкоємність у працях названих вчених, але й про єдиний підхід до вивчення пам'яток культури і мистецтва. Важливим є те, що університетське мистецтвознавство певною мірою вплинуло на розвиток мистецького життя Харкова і Слобожанщини. Мистецтвознавці – вихованці університету С. А. Таранушенко і Д. П. Гордєєв, продовжуючи розвивати напрями академічного мистецтвознавства, дали йому новий поштовх в роботі Харківської секції кафедри мистецтвознавства 20-х років, включно до її розгрому у 1933 році.

Основні положення дисертації висвітлені у публікаціях автора:

1. З плеяди фундаторів: До 125-річчя з дня народження Є. К. Редіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – С. 30-31.
2. Є. К. Редін // Мистецтво. – 1989. – № 11. – С. 62-64 (рос. мовою).
3. О. І. Білецький як мистецтвознавець // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 3. – С. 16-18.
4. XII археологічний з'їзд у Харкові у його відношенні до вивчення питань археології та мистецтва Слобожанщини // Питання археології Сумщини. Матер. наук.-практ. конф.: «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». – Суми, 1990. – С. 17-21.

Статті підписані до друку:

1. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, направлення, проблеми // Українське мистецтвознавство. – Вип. 1. – 1 друк. арк.
2. Олена Нікольська: портрет на тлі тоталітарної доби // Образотворче мистецтво. – С. 7 друк. арк.

